ARKEODIDAKTIKA 5

Catalunya medieval

L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE BARBERÀ DEL VALLÈS

ARKEODIDAKTIKA és una col·lecció de materials didàctics per a l'ensenyament-aprenentatge de la història i l'arqueologia que pretén fomentar el valor del patrimoni històric-arqueològic i les fonts materials com a part integral de la formació de la infància i el jovent mitjançant la transferència dels resultats de la recerca històrica a la comunitat educativa.

Directora de la col·lecció: *Paloma González Marcén*

Consell editor: *Antoni Bardavio Novi*
Cristina Gatell Arimont
Cristina Masvidal Fernández
Rafael Mora Torcal

ARKEODIDAKTIKA 5
CATALUNYA MEDIEVAL. L'església romànica de Barberà del Vallès

Autors i autores:

Cristina Gatell Arimont
Maria González Blanco
Felipe Molinero Blanco
Maria Teresa Sánchez Costa
José Antonio Vicente Sáez

Agraïments:

Agraïm especialment a Montserrat Bigas, Lourdes Ferran, Josep Jordi, Alberto Molinero, i Luciano Pita la seva col·laboració en el projecte *L'escola adopta un monument*.

La realització i publicació d'aquesta unitat didàctica han comptat amb els ajuts 2006ARIE10047 i 2007ARIE0023 de l'AGAUR del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya.

Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca

Generalitat de Catalunya
Departament d'Innovació, Universitats i Empresa

© dels textos, els autors i les autores
© de l'edició, CEPAP-UAB

Dipòsit Legal: B32567-2008

PRESENTACIÓ

La present guia didàctica, "L'església romànica de Barberà del Vallès", elaborada per l'IES La Romànica de Barberà del Vallès, forma part del projecte *L'escola adopta un monument*, coordinat des del Laboratori d'Arqueologia i Ensenyament de la Universitat Autònoma de Barcelona, s'engloba dins dels projectes de recerca i innovació en matèria educativa i d'ensenyament formal i no formal del Departament de Recerca, Universitats i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya (ARIE).

El dossier que els presentem va ser elaborat pel Departament de Ciències Socials de l'IES La Romànica, en un format més senzill, amb la intenció de fer conèixer a l'alumnat un monument que es troba literalment a tocar de d'institut i que és una autèntica joia del romànic català. Amb motiu de la publicació dins de la sèrie ARKEODIDAKTIKA el dossier ha estat revisat i actualitzat per Cristina Gatell Arimont, Felipe Molinero Blanco i Ma. Teresa Sánchez Costa.

Paral·lelament, aquest dossier didàctic forma part des del curs 2007/2008 d'un Projecte d'Innovació Educativa del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya, que manté el mateix títol, dins de l'apartat de projectes de Ciutadania, i que té com a objectiu principal fer conèixer, i en alguns casos descobrir, tant a l'alumnat, professorat, famílies i tota la comunitat educativa de l'IES La Romànica, com a la resta de centres educatius de Barberà i a la ciutadania en general, aquesta petita església de silueta esvelta i senzilla que guarda a dintre seu un gran tresor, que són les seves pintures romàniques, un dels pocs exemples de pintures murals romàniques, al fresc, que es conserven encara *in situ* a Catalunya.

Veureu que aquest dossier didàctic pretén contextualitzar el "monument" donant unes pinzellades sobre la història de Catalunya a l'Edat Mitjana, l'època en que es construí l'església, així com de la història de Barberà del Vallès i la de l'església, per passar a conèixer una mica millor, a través del treball de camp a la pròpia església, l'art romànic català.

Desitgem que aquesta guia didàctica us apropi una mica més a aquesta gran desconeguda: l'església romànica de Santa Maria de Barberà del Vallès, "*la Romànica*".

PRESENTACIÓ 1
1. LA CATALUNYA MEDIEVAL 3
1.2. La formació de Catalunya 3
1.2. El feudalisme 6
1.3. La societat estamental 8
2. BARBERÀ I L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANTA MARIA 9
2.1. Barberà fa més de 1000 anys 9
2.2. La construcció de l'església romànica de Santa Maria 12
2.3. Breu història de l'església romànica de Santa Maria de Barberà 13
2.3.1. Els canvis al llarg del temps 13
2.3.2. El descobriment de les pintures romàniques 15
3. CRONOLOGIA I MANIFESTACIONS ARTÍSTIQUES 17
4. L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A L'ESGLÉSIA DE BARBERÀ 18
4.1. La planta 18
4.2. L'alçat i la coberta 19
4.3. L'exterior de l'església 22
4.3.1. La façana 22
4.3.2. Els murs laterals 23
4.3.3. El campanar 23
4.3.4. La capçalera 24
4.3.5. Les teulades i els volums 24
5. LES PINTURES ROMÀNIQUES A L'ESGLÉSIA DE BARBERÀ 26
5.1. Joies del romànic 26
5.2. La tècnica pictòrica: el fresc 26
5.3. El llenguatge: antinaturalista 26
5.4. Quina funció tenia la pintura romànica ? 27
5.5. Les pintures de l'absis central 28
5.6. Les pintures de l'arc triomfal 33
5.7. Les pintures de l'absis de migjorn 35
5.8. Les pintures de l'absis de tramuntana 36
6. LA ROMÀNICA AL SEGLE XXI 37
GLOSSARI 38
BIBLIOGRAFIA CONSULTADA 39

1. LA CATALUNYA MEDIEVAL

1.2. La formació de Catalunya

A començaments del segle IX, els musulmans, que havien envaït la península ibèrica a començaments de segle VIII (711), van ser expulsats d'una part del territori que avui ocupa Catalunya i que s'estenia des dels Pirineus fins al riu Llobregat, aproximadament. Aquesta zona, que es coneix històricament com a **Catalunya Vella**, depenia de l'Imperi Carolingi.

En aquell territori es va establir una zona de protecció fronterera, molt fortificada, entre l'Imperi Carolingi i l'Al-Andalus, coneguda com a **Marca Hispànica**, que es va anar dividint en comtats que, al voltant del segle X, es van independitzar.

El lideratge del **comte de Barcelona** va fer que fos reconegut com superior per part dels altres comtes catalans (*primus inter pares*) i que més tard pogués dirigir la conquesta del territori sota domini musulmà.

Entre els comtes de Barcelona més destacats en el procés d'independència cal fer esment de Guifré el Pilós, que al final del segle IX (897) va aconseguir convertir en hereditaris els seus càrrecs i títols i de Borrell II, que al segle X va decidir no renovar més el jurament de fidelitat al rei franc perquè aquest no l'havia ajudat a defensar-se dels atacs del musulmà Al-Mansur.

Posteriorment, als segles XI i XII, van ser expulsats els musulmans de la resta del territori, el conegut com a **Catalunya Nova.** Catalunya va seguir engrandint-se amb la unió dinàstica amb el Regne d'Aragó (1137) i als segles XIII, XIV i XV amb la incorporació d'altres territoris conquerits als sarraïns, que es convertiren en el Regne de València i el Regne de Mallorca (Jaume I el Conqueridor), i que tots junts formaren la Corona d'Aragó. Va ser una època d'hegemonia política i econòmica en seguir l'expansió territorial per la Mediterrània i de consolidació de les institucions pròpies de Catalunya.

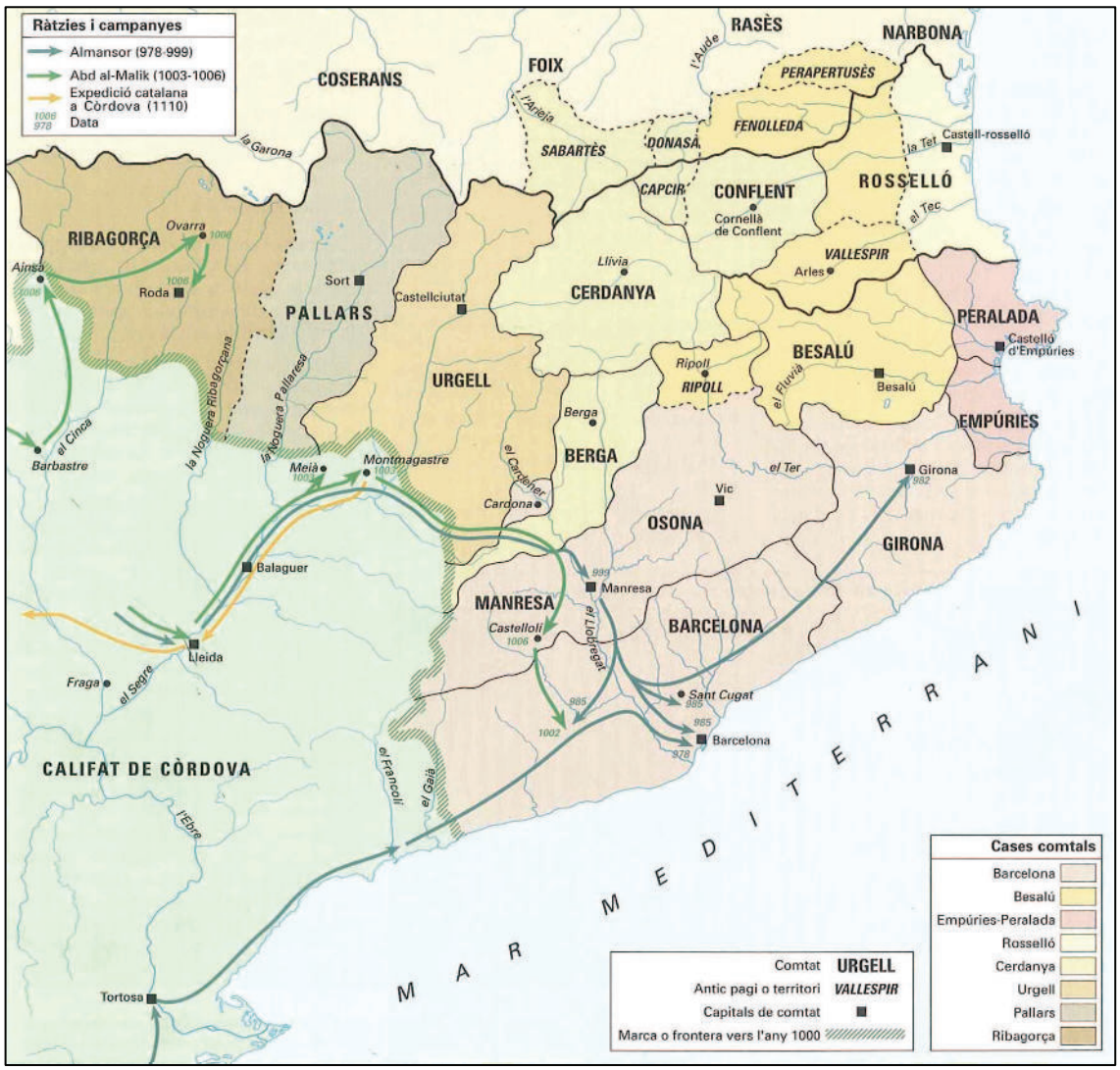
ACTIVITATS

1. Per què parlem de dues Catalunyes, una de Vella i una altra de Nova?

2. Per què va ser el comte de Barcelona qui dirigí la conquesta del territori musulmà?

3. Quina funció complia l'anomenada Marca Hispànica?

4. Qui eren els sarraïns?

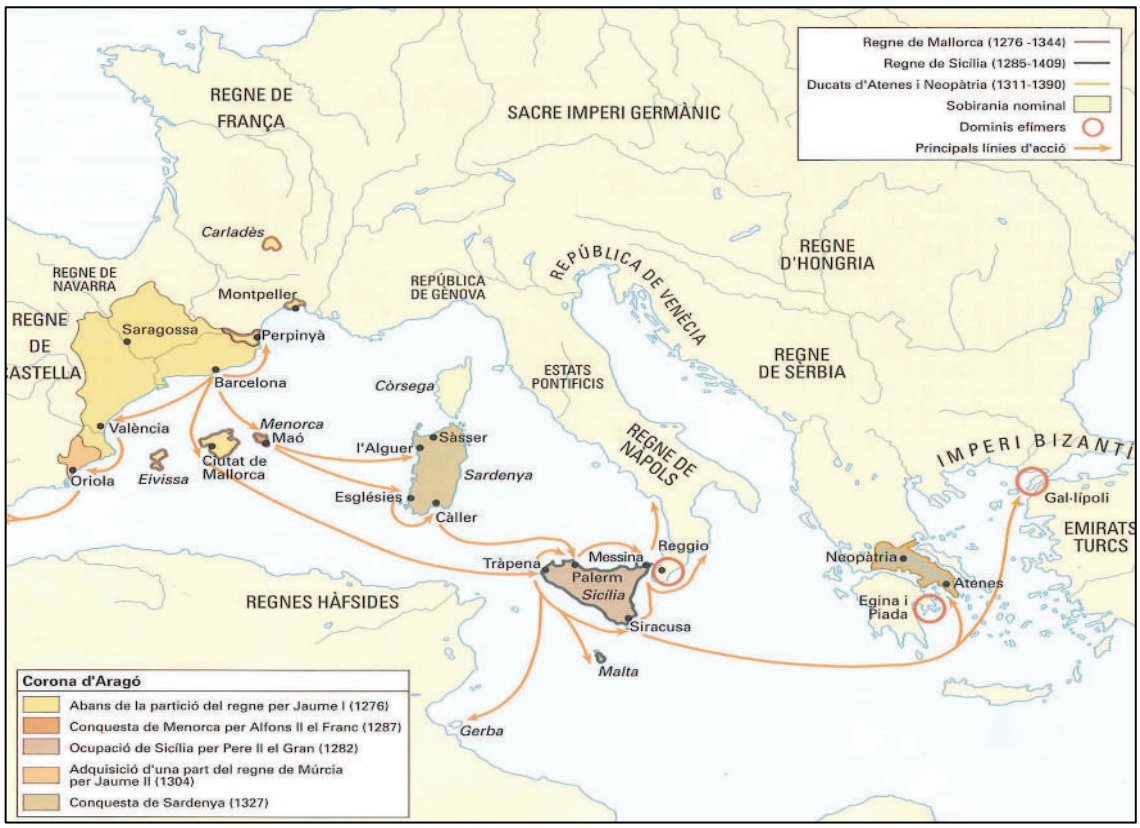

Mapa dels comtats catalans que formaven la Marca Hispànica l'any 1000

ACTIVITATS

1. Situa Barberà del Vallès al mapa dels comtats catalans de la Marca Hispànica.
2. Escriu el nom dels dos grans imperis entre els quals es trobava la Marca Hispànica?

3. Pensa en quines són actualment les comarques catalanes i digues quines han conservat el nom medieval fins als nostres dies.

Mapa dels territoris que formaren part de la corona catalano-aragonesa (segles XIII-XIV)

ACTIVITATS

1. Observa el mapa i enumera els territoris que formaren part de la corona catalano-aragonesa a finals de l'Edat Mitjana.

1.2. El feudalisme

El feudalisme va ser el sistema social, polític i econòmic d'Europa occidental entre els segles IX i XIII, encara que el seu moment culminant es va produir als segles XI i XII.

Va consistir en l'apropiació privada dels antics càrrecs i funcions públiques de l'estat i la seva conversió en hereditaris, tot aprofitant la feblesa dels reis davant la situació d'inseguretat creada pels atacs i invasions de musulmans. Donat que el rei o comte no podia protegir els pagesos perquè no disposava de prou exèrcits per imposar la seva autoritat, els pagesos van acudir al senyor feudal més proper que tingués un castell o fortificació per poder-s'hi refugiar, convertint-se en serfs d'aquell senyor.

El feudalisme tenia com a elements claus el feu i el vassallatge. El **feu,** o senyoria, solia ser un territori (encara que també podien ser càrrecs), més o menys gran, propietat d'un senyor feudal, que podia ser noble o eclesiàstic, i que rebia a través d'un pacte de vassallatge. Era l'objecte del pacte feudal entre un senyor i el seu vassall, és a dir, els béns cedits a un senyor en virtut del qual el qui rep els béns esdevé vassall del senyor, s'obliga a prestar-li homenatge, a jurar-li fidelitat i adquireix vers ell altres obligacions de caràcter civil i militar.

A cada feu el senyor era la màxima autoritat, feia de jutge i recaptava impostos. El **vassallatge** era una mena de pacte o jurament de fidelitat entre senyors. A Catalunya els grans nobles oferien fidelitat al comte i, alhora, rebien el vassallatge d'altres nobles menys poderosos. Els pagesos eren **serfs** del senyor i li devien fidelitat, havien de conrear les terres del senyor i de pagar-li unes rendes (impostos senyorials).

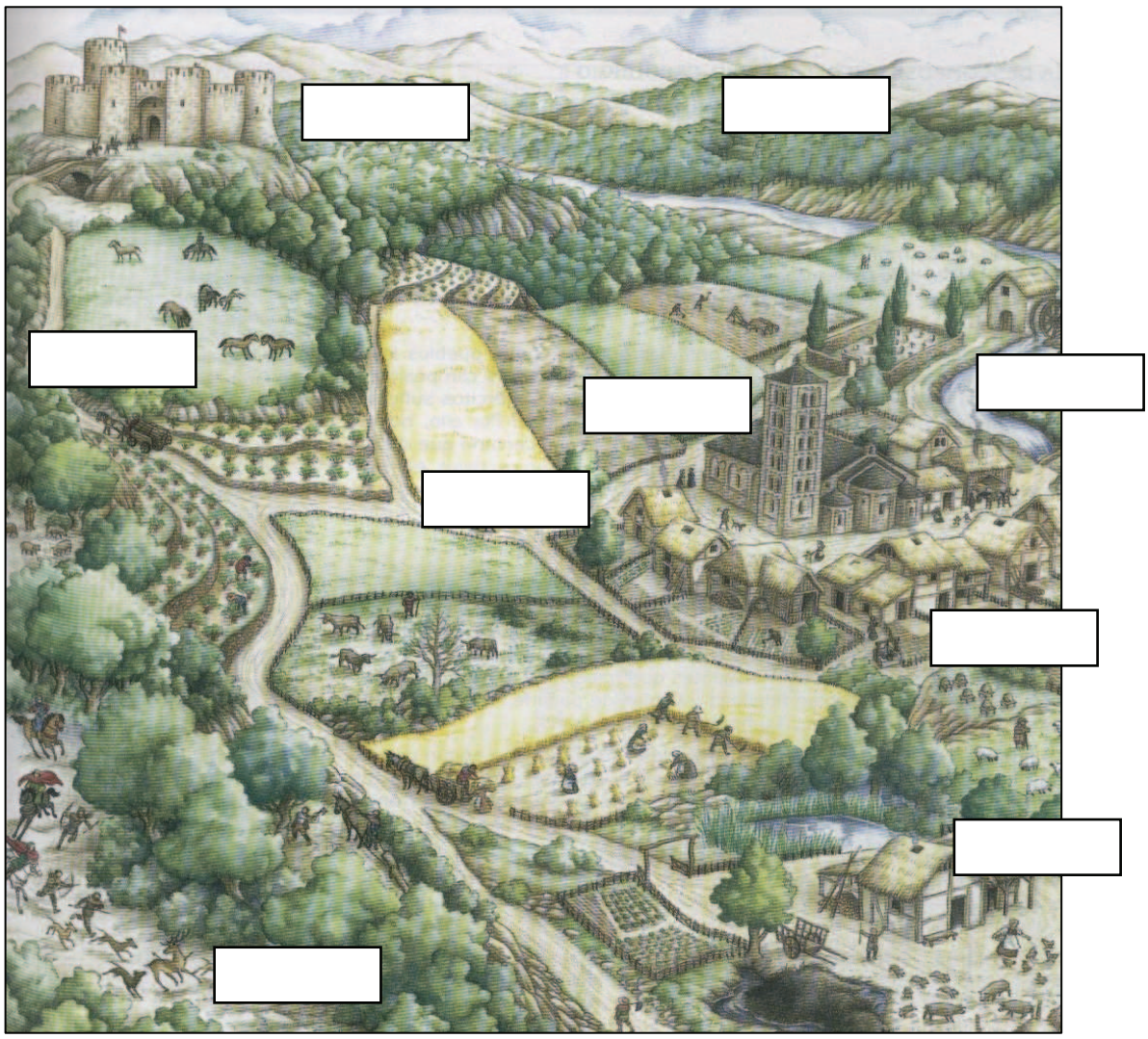
ACTIVITATS

1. Quines circumstàncies van portar els pagesos a demanar la protecció d'un senyor poderós?

2. Quins drets tenia el senyor al seu feu o senyoria?

3. Què significa serf?

4. Quines eren les obligacions dels pagesos serfs?

Representació ideal d'una senyoria

ACTIVITATS

1. Situa aquests noms al seu lloc corresponen de la representació ideal d'una senyoria o feu: castell, molí, església, vivendes dels pagesos, granja, camps de conreu, boscos, cacera, animals pasturant.
2. Descriu en què consistia una senyoria o feu.

1.3. La societat estamental

L'Església va elaborar una teoria que justificava l'organització social del feudalisme. Explicava que a la societat humana cada part complia una funció i que totes eren igualment necessàries. Així, els eclesiàstics (abats, bisbes, capellans...) tenien la missió d'ajudar a aconseguir la salvació espiritual de totes les persones (la glòria eterna després de la mort); els nobles (comtes, vescomtes, marquesos, barons...) s'encarregaven de defensar-los militarment; mentre els pagesos havien de treballar per proporcionar als nobles i eclesiàstics tots els aliments que necessitessin.

Aquests grups socials s'anomenen **estaments** i la societat resultant estamental. Els dos primers grups, eclesiàstics i nobles, eren els **privilegiats** perquè gaudien de privilegis, com no pagar impostos, no haver de treballar, poder impartir justícia i fer servir armes. Els pagesos eren, òbviament, els **no privilegiats**, i podien constituir fins el 98% de la societat feudal.

Formar part d'un estament venia condicionat pel naixement i era pràcticament impossible accedir als estaments privilegiats des de la condició de pagès.

ACTIVITATS

1. Fes un petit esquema que resumeixi els estaments que formaven la societat medieval.

2. De quins avantatges gaudien els estaments privilegiats? Es podia canviar d'estament?

2. BARBERÀ I L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANTA MARIA

2.1. Barberà fa més de 1000 anys

Sabem que la zona que avui ocupa Barberà del Vallès i les seves contrades han estat habitades des de fa mil·lennis. A la zona de Can Llobateres, del Castell de Barberà, de Ca n'Altimira, de Can Rabella i de Can Roqueta s'han excavat **jaciments arqueològics** que demostren l'existència de restes prehistòriques que es remunten a fa uns 12.000.000 d'anys (closques de tortugues d'aigua dolça), de petits poblats neolítics i de l'Edat de bronze (homínids com en *Jordi,* aixovars funeraris, dolmen) i també hi ha indicis de l'època romana (teules romanes), ja que tota la zona de Vallès va ser molt explotada agrícolament i la Via Trajana passava fins fa poc pel terme de Barberà.

Amb les invasions germàniques, i posteriorment les musulmanes (segle VIII), sembla ser que la zona va quedar pràcticament despoblada, convertint-se en una mena de frontera, una "terra de ningú", entre els territoris francs (cristians) i l'Al-Àndalus (musulmans): la **Marca Hispànica**. Fou en aquesta època, entre els segles IX i X, quan es va començar a construir una important fortalesa, el castell de *Santa Coloma* de Barberà, per tal de protegir i defensar la zona de les ràtzies sarraïnes i per controlar i defensar la pagesia de la zona, juntament amb la torre de guaita de Ca n'Altimira. L'actual Torre d'en Gorgs és, amb profundes modificacions, un vestigi del primitiu *alou dels Gorgs* del segle X.

Els **documents** més antics que s'han trobat sobre Barberà són del segle X, bàsicament testaments de senyors feudals, donacions dels comtes de Barcelona o butlles papals: per exemple, un testament de l'any 985 on ja apareix citat *Barberano* i *Gorgs* referint-se a Barberà, i que narra la ràtzia que va patir la ciutat de Barcelona l'any 985, encapçalada per *Al-Mansur,* confirmant-se l'existència del Castell de Barberà a l'explicar com aquest va ser saquejat.

Cap al 1006, el Comte de Barcelona Ramon Borrell I i la seva esposa Ermessenda van donar al seu vassall, el vescomte Guitart, que havia estat ambaixador del comte Borrell II davant el Califa de Còrdova a favor dels comtes de Barcelona, un feu constituït per totes les propietats del castell de *Santa Coloma* de Barberà. El castell constituïa la part central d'una senyoria feudal, que comprenia l'antic territori de Barberà del Vallès, la quadra de Sant Pau de Riu-sec, part de Cerdanyola i l'antic terme de Santiga, que depenien del senyor del castell.

Pel que fa a la **toponímia**, en un document de l'any 981 apareix per primera vegada escrit el nom de Barberà (*in locus Barberane)*. Hi ha diferents teories sobre l'origen del topònim **Barberà**, però segons l'estudiós Agustí Palau podria ser del nom *Barberanus,* que potser provindria del nom d'un important propietari agrícola d'època romana.

La importància de d'indret on es troba Barberà rau en el fet de ser un lloc estratègic, una important cruïlla de camins i també en ser una zona amb molts recursos hidrogràfics per la proximitat del riu Ripoll i l'existència d'aqüífers, fonts i pous naturals, dels quals se n'extreia aigua per als conreus i els molins fariners, que amb els segles es transformaren en molins paperers, polvorers o tintorers. A l'**Edat Mitjana**, a l'actual terme de Barberà, la població que s'hi va assentar vivia de l'agricultura (cereals, vinyes i hortes) i de la ramaderia i estava dispersa en masies i molins. Al fogatge de 1359, després de la Pesta Negra, la població era d'uns 135 habitants, repartits en unes 27 masies (focs).

ACTIVITATS

1. Des de quan sabem que està habitat el territori actual de Barberà del Vallès?. Com ho sabem?

2. Quan i per què es va construir el castell de *Santa Coloma* de Barberà?. Quins territoris comprenia la seva senyoria?

3. Defineix què era una ràtzia.

4. Quan es troba per primera vegada citat en un document escrit el topònim *Barberà*?. D'on es creu que prové aquest nom?

5. Coneixes altres teories que expliquin l'origen del topònim *Barberà*?. Quines?

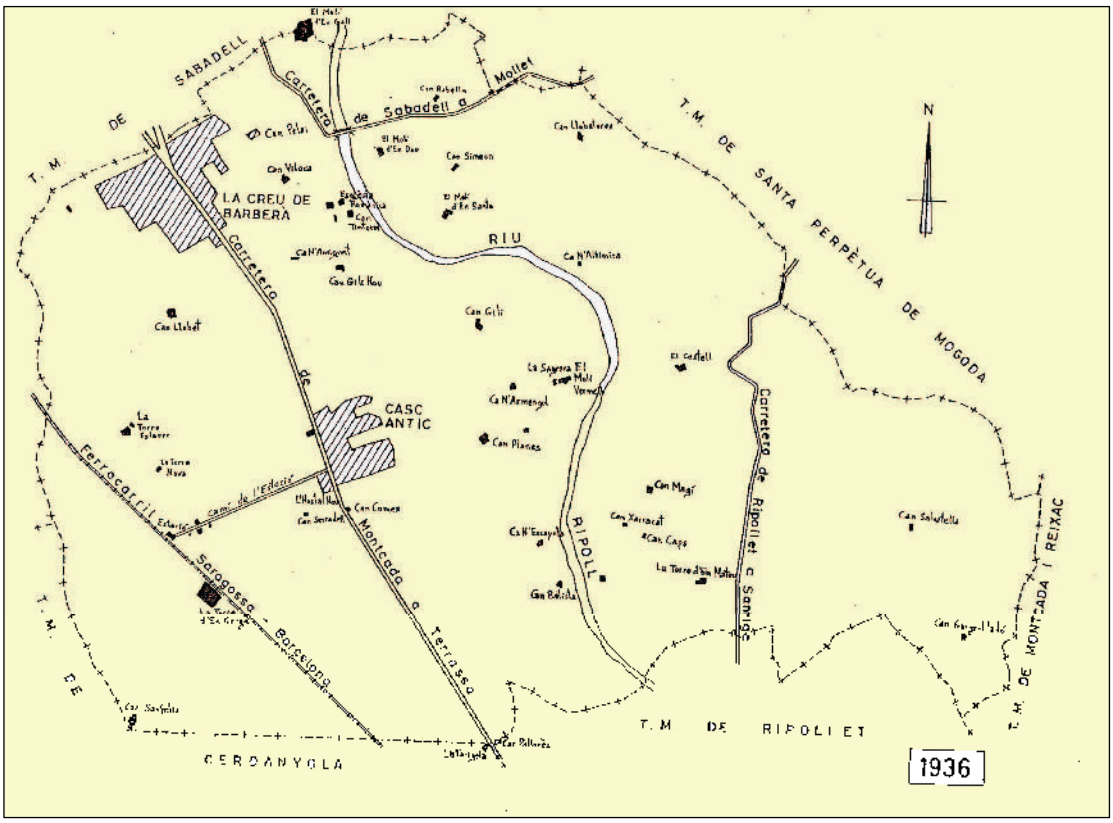
6. Per què era i és important la zona on està situada Barberà del Vallès?

7. Com era el seu poblament a l'Edat Mitjana?

8. Quants habitants tenia al segle XIV després de la Pesta Negra?

9. Fes una relació de fortificacions, torres, masies o molins que coneguis de l'Edat Mitjana a Barberà.

10. De quina època creus que és l'església que coneixem popularment com *"La Romànica"*?

Mapa de Barberà del Vallès de l'any 1936

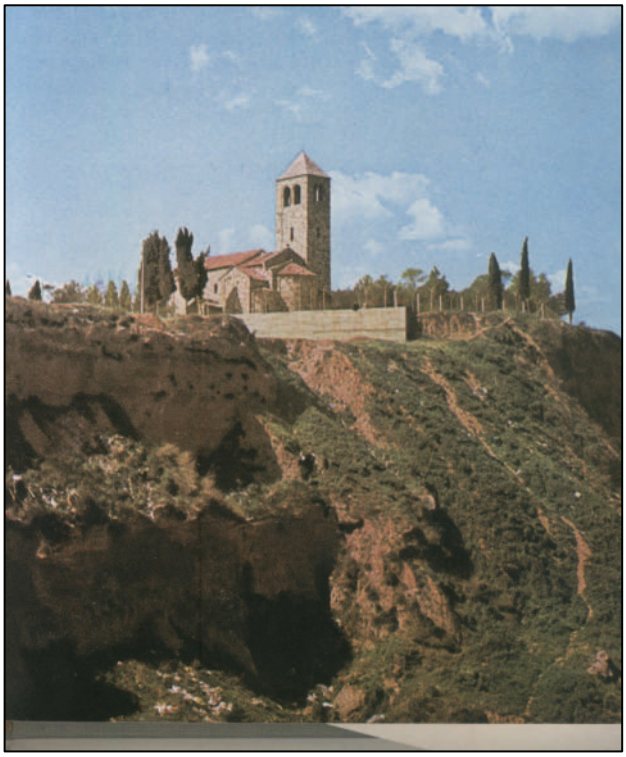
ACTIVITATS

1. Observa el mapa de 1936 de Barberà i indica el nom dels municipis limítrofs.

2. Quin municipi actual encara no apareix al mapa perquè es va crear el 1975?

3. Localitza al mapa les següents informacions sobre Barberà:
   a) *Les zones de jaciments neolítics i de l'Edat dels metalls*
   b) *El riu Ripoll*
   c) *La torre d'en Gorgs i la Torre de Can Mateu*
   d) *El nom de quatre molins*
   e) *L'església romànica de Santa Maria*
   f) *El castell de Barberà*
   g) *La Torre de Ca n'Altimira*
   h) *El nom, d'almenys, 10 masies i encercla les que avui dia encara existeixen*

2.2. La construcció de l'església romànica de Santa Maria

L'Església de Santa Maria, coneguda actualment com *La Romànica*, va ser construïda al segle XI, entre els anys 1050 i 1099, en l'època en què Ramon Berenguer III era Comte de Barcelona, en el mateix indret on es creu hi havia hagut una església anterior pre-romànica. Està situada a la marge dret del riu Ripoll, en una plana situada en un lloc estratègic sobre el riu.

La tradició diu que va ser consagrada a Santa Maria per Sant Oleguer, bisbe de Barcelona, qui acostumava a reposar a les seves dependències camí del Monestir de Sant Llorenç de Munt. Se sap que el 1143 ja tenia la funció de parròquia de la població de les seves contrades i que l'església del castell i la de Sant Pau de Riu-sec en depenien.

ACTIVITATS

1. Quan es va construir l'església? Qui era aleshores el comte de Barcelona?

2. A qui es va dedicar l'església?

3. Qui diu la tradició que va consagrar l'església romànica de Santa Maria? Perquè?

4. On es troba situada?

5. Amb el que saps sobre Barberà a l'Edat Mitjana explica perquè creus que es va construir l'església en aquest lloc.

2.3. Breu història de l'església romànica de Santa Maria de Barberà

2.3.1. Els canvis al llarg del temps

L'església de Santa Maria, des del punt de vista artístic, es va construir seguint els cànons de l'art romànic d'estil més pur i sobri. El seu aspecte exterior, de silueta esvelta i elegant, gairebé no va patir canvis des del segle XI en què es va construir, però amb el pas del temps, l'interior de l'Església va sofrir diverses modificacions i entre els segles XIV i XVII s'hi van afegir diverses capelles, que van quedar adossades a l'església. A començaments del segle XX encara hi havia la rectoria, enganxada al mur nord de l'església, i l'antic cementiri parroquial, fins que aquest va ser substituït per l'actual.

El seu context més immediat també ha anat variant. Hi ha constància de que el 1583 ja hi havia al costat de l'església una sagrera, de la qual perdurà fins a començaments del segle XX una renglera de cases, algunes de les quals encara lluïen finestrals gòtics. A partir de 1959, any en que es portà a terme la segregació del barri de La Creu de Barberà i la seva annexió a Sabadell, l'església romànica és la que marca el límit nord del municipi de Barberà amb Sabadell. Des de l'Edat Mitjana l'església romànica de Santa Maria havia estat envoltada de masies, camps i vinyes, però actualment es troba dins d'un barri que porta el seu nom, *"La Romànica"*. L'església romànica havia estat acompanyada des de temps immemorials d'una masia, *Can Tintorer,* fins que es va construir al seu emplaçament l'IES La Romànica, que és qui ara l'acompanya. Des de 1985, envoltant l'església es troba la plaça del Mil·lenari.

L'església romànica amb la rectoria adossada al mur nord (1932)

L'església romànica i al costat la masia de Can Tintorer, el cementiri nou i els camps que l'envoltaven (1930)

ACTIVITATS

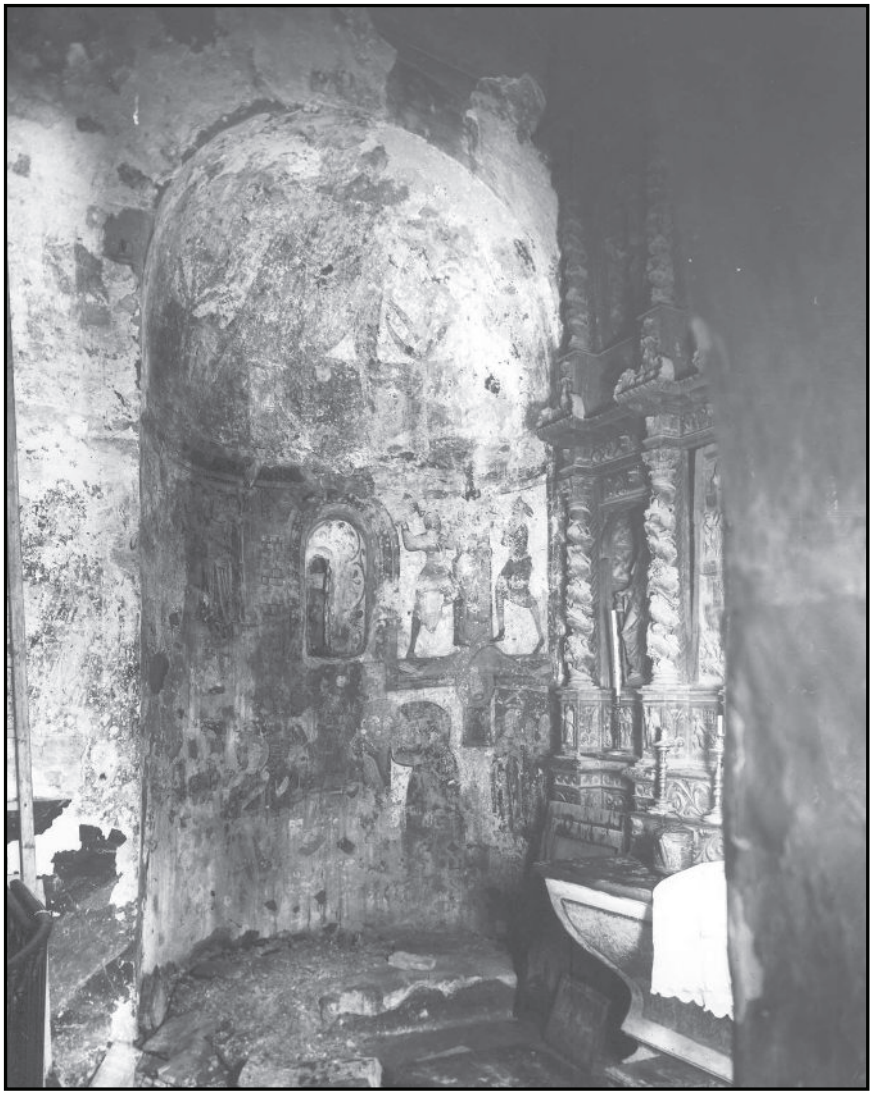
1. Cita alguns dels canvis que ha sofert l'església i els seus voltants al llarg de gairebé 1000 anys d'història.

2.3.2. El descobriment de les pintures romàniques

El 1919, Mn. Trens, conservador del Museu Diocesà de Barcelona, va descobrir casualment les pintures murals del segle XII, que inicialment s'havien confós amb taques d'humitat i que havien quedat tapades sota capes de guix, darrera d'uns antics retaules.

Es creu que les pintures varen ser realitzades en l'època en que els drets de l'església havien estat cedits a l'Ordre del Temple (1143). En elles es poden veure dos estils amb temàtiques diferents, la qual cosa fa pensar que les podien haver dut a terme dos artistes diferents.

Durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) l'església va patir un incendi i les pintures quedaren encara més malmeses. No va ser fins el 1948 que s'iniciaren les obres de reparació i el 1957 es restauraren les pintures romàniques dels tres absis i l'arc triomfal. Una de les particularitats de *"La Romànica"* és que les seves pintures es troben encara *in situ*, és a dir, que no han estat arrencades i transportades a cap museu, com va passar amb la majoria de pintures romàniques de Catalunya durant el segle XX.

Les pintures romàniques de l'absis de migjorn descobertes darrera els retaules (1919)

ACTIVITATS

1. Qui va descobrir les pintures romàniques de Santa Maria de Barberà? Quan?

2. Perquè no es coneixia l'existència de les pintures?

3. Mira la fotografia de les pintures quan van ser descobertes el 1919 i descriu l'estat en què es trobaven.

4. Què ha succeït amb les pintures romàniques de la majoria d'esglésies de Catalunya?

5. Què significa que les pintures estan *in situ*?

6. Per què es va haver de restaurar l'església al segle XX?

7. Visita l'interior de l'església romànica i compara l'estat de les pintures el 1919 amb el seu estat de conservació actual.

3. CRONOLOGIA I MANIFESTACIONS ARTÍSTIQUES

El romànic és un estil artístic que es desenvolupa des del segle XI fins al segle XIII en una bona part de l'Europa Occidental. Coincidint amb aquestes dates, l'església de Santa Maria de Barberà del Vallès es va construir entre els anys 1050 i 1099.

L'adjectiu romànic es deu al fet de que molts dels elements de les seves manifestacions arquitectòniques estan inspirades en l'art romà.

El romànic és l'expressió artística del món feudal. El món feudal era un món teocèntric on tota la vida girava al voltant de Déu. Per aquesta raó la religió tenia una enorme importància en la societat medieval i el pes de l'Església era excepcional. L'art romànic és un art religiós, un art cristià i una gran part les seves manifestacions artístiques van ser essencialment religioses: ermites, petites esglésies dels pobles, monestirs, catedrals.... Només els castells, residències dels grans senyors feudals, construïts amb una finalitat defensiva escapen a aquesta consideració.

Dintre del romànic, l'arquitectura ocupava el lloc més important. Totes les altres arts figuratives, com l'escultura i la pintura, servien per decorar i completar els edificis religiosos.

Malgrat el pas del temps, com que els edificis romànics estaven construïts amb pedra, molts d'ells s'han conservat. No ha passat el mateix amb les mostres de pintura i escultura, de les quals, per diverses raons (incendis, abandonament, esgotament de l'estil...) molt poques s'han conservat.

ACTIVITATS

1. Pinta a la línia del temps els segles en que es va desenvolupar l'art romànic i marca amb dues fletxes les dates d'inici i d'acabament de l'església romànica de Santa Maria:

S.X	S.XI	S.XII	S.XIII	S.XIV	S.XV	S.XVI	S.XVII	S.XVIII	S.XIX	S.XX	S.XXI

2. Quins són els edificis més característics de l'arquitectura romànica ?

3. Per què es caracteritzen les manifestacions artístiques del romànic ?

4. Busca al diccionari el significat de la paraula teocèntric ?

5. Per què s'han conservat tants exemples d'arquitectura romànica ?

4. L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A L'ESGLÉSIA DE BARBERÀ

L'església de Sta. Maria és, com gairebé totes les esglésies rurals d'estil romànic, i especialment del romànic català, una **construcció senzilla i austera.**

Està feta amb pedra, treballada a cops de martell en forma de petits **carreus** una mica irregulars. Les seves petites dimensions facilitaven el transport des de la pedrera, així com la seva col·locació als murs. Tal i com és costum als edificis religiosos, està **orientada cap a llevant**, de manera els primers raigs del sol il·luminen la capçalera, la part més important de l'església. La porta es troba, doncs, cap a ponent.

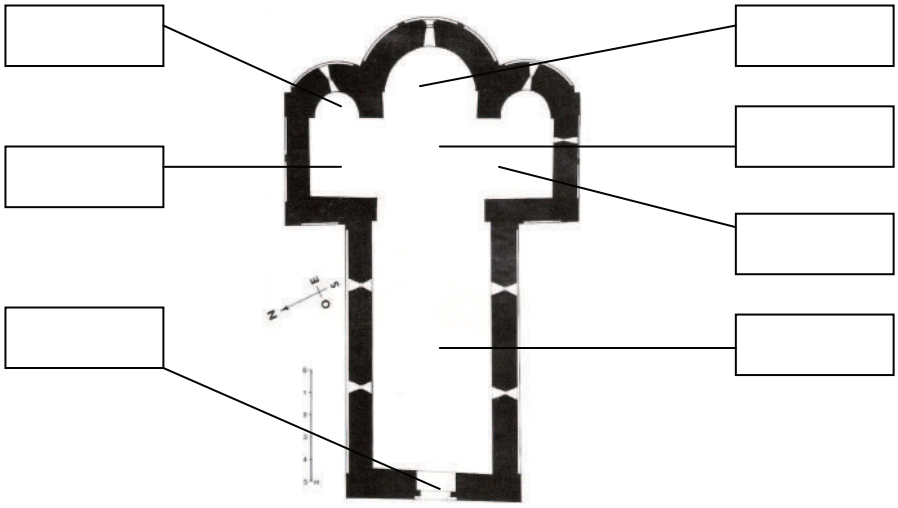
4.1. La planta

La planta de l'església té forma de **creu llatina** (un braç llarg i un altre més curt), que recorda el cos de Crist a la creu. El braç més llarg forma la **nau** i el braç més curt el **transsepte**. El lloc on s'encreuen els dos braços es diu **creuer.** A la capçalera es troben **tres absis** semicirculars, el central d'unes dimensions més grans. A sobre del braç nord del transsepte s'aixeca la **torre del campanar.**

Les grans esglésies del romànic, les catedrals, les esglésies que formen part d'un monestir o les esglésies de peregrinació, normalment eren més grans. Solien tenir tres naus, una central i dues laterals, per tal d'acollir a més fidels, torres a la façana, cimbori al creuer...

ACTIVITATS

1. Situa a cada a cada requadre el nom de la part de l'església que correspon.

2. Observa l'escala i calcula:

   Llargada total de l'església : .....

   Amplada total del transsepte : .....

3. Relaciona amb fletxes aquests termes:

Nord	*Septentrional*	*Migdia*
Sud	*Meridional*	*Ponent*
Est	*Occidental*	*Llevant*
Oest	*Oriental*	*Tramuntana*

4.2. L'alçat i la coberta

La coberta més característica de l'art romànic és la **volta de canó**, que habitualment cobria les naus i el transsepte. A l'església de Sta. Maria aquesta volta és lleugerament apuntada, potser degut a una reforma feta amb posterioritat. Els tres absis, amb planta semicircular, es cobrien amb una **volta d'un quart d'esfera**.

La volta de canó és un tipus de coberta molt pesada (està feta de pedra), reparteix el seu pes al llarg de tot el mur i com qualsevol coberta corba, a més del pes, genera forces laterals que tendeixen a obrir els murs.

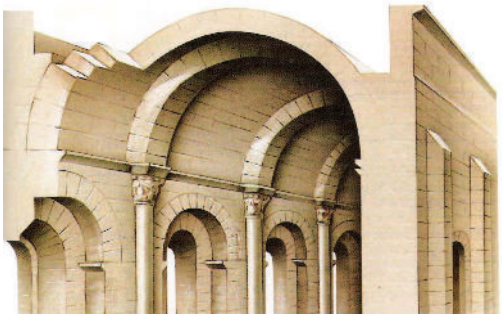
Per suportar el pes de la volta de canó, els mestres-arquitectes del romànic necessitaven uns **murs gruixuts** (de vegades gairebé d'un metre d'espessor) i per reforçar-los i contrarestar les forces laterals adossaven sòlids **contraforts.**

A més, tenien por de foradar els murs amb grans portes i finestres i que llavors aquests no suportessin els pes de la volta. Per aquesta raó, a les esglésies romàniques hi ha poques **finestres** i sempre són **estretes, allargades** i amb forma **esqueixada,** semblants a les dels castells. Portes i finestres es coronaven **amb arcs de mig punt**

El desconeixement de tècniques de construcció que permetessin fer els edificis més lleugers convertia les esglésies romàniques en veritables fortaleses de pedra, amb un interior fosc, obscur i poc il·luminat.

ACTIVITATS

1. Situa amb fletxes a la il·lustració:

- *volta de canó*
- *mur*
- *contrafort*

2. Quina forma geomètrica té l'arc de mig punt ?

3. Quina diferència observes entre una finestra normal i una d'esqueixada ?. Per quina raó la feien així?

Arc de mig punt

Finestra esqueixada

4. Dibuixa i pinta els següents elements arquitectònics. Per fer-los visita l'interior de l'església. La volta de canó es pot fer des del creuer i mirant cap a la porta, la volta de quart d'esfera a qualsevol absis, la finestra esqueixada a l'absis central i l'arc de mig punt a la porta d'entrada:

Volta de canó

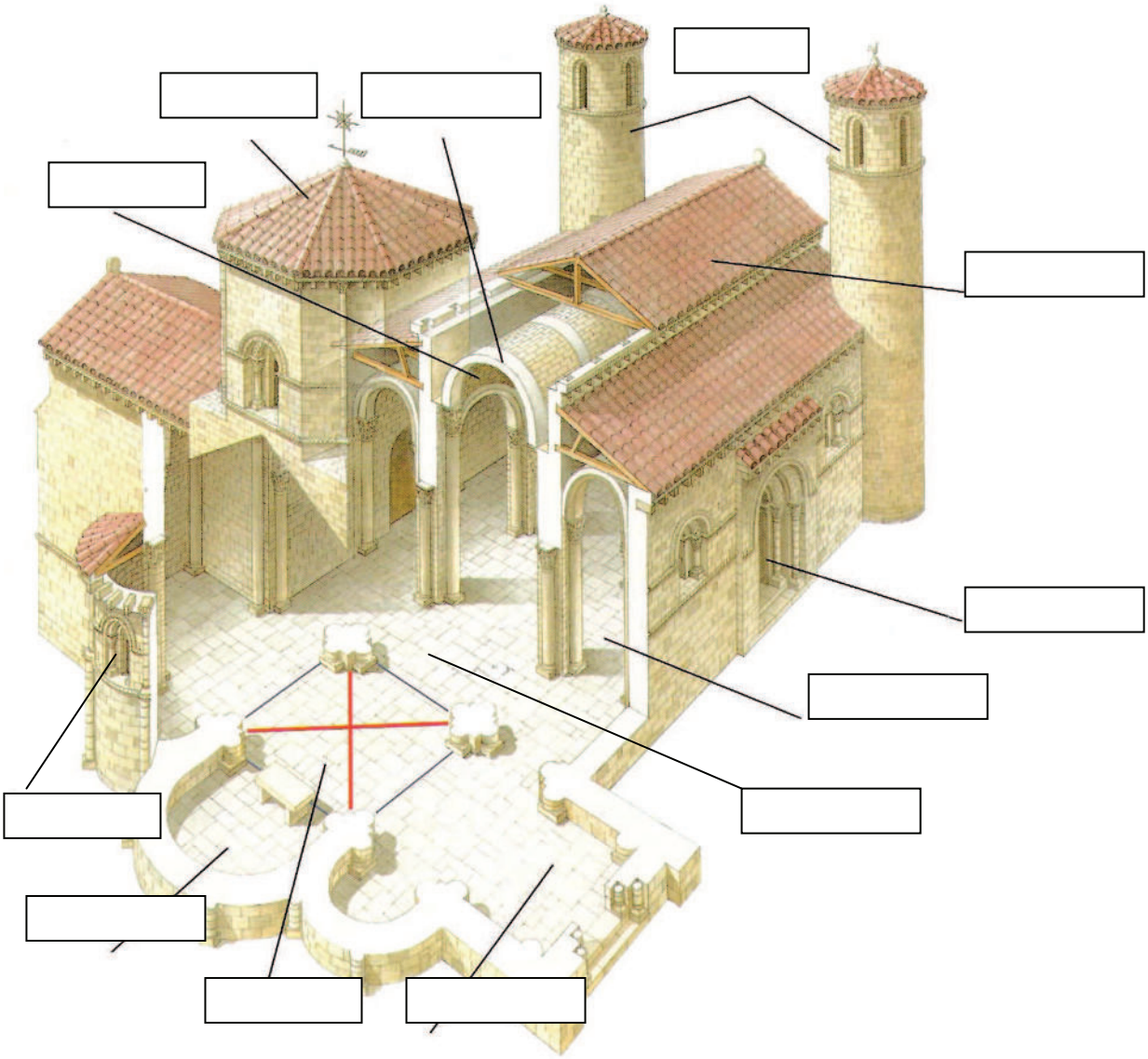
Volta de quart d'esfera

Arc de mig punt

Finestra esqueixada

5. La il·lustració següent mostra la projecció d'un model ideal d'església romànica. Fixa't bé i situa el nom dels elements arquitectònics més destacats i dels espais més importants d'una església romànica:

1.- Absis
2.- Creuer
3.- Transsepte
4.- Nau central
5.- Nau lateral
6.- Portada lateral
7.- Torres
8.- Cimbori
9.- Volta de canó
10.- Arc de mig punt
11.- Finestra esqueixada
12.- Coberta exterior

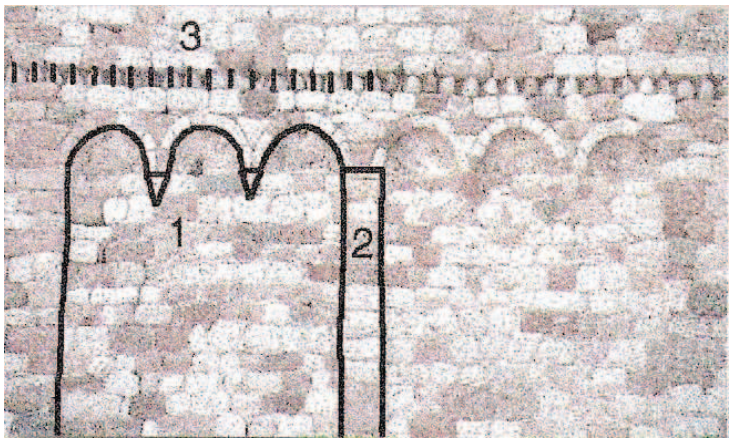

6. Quina forma té la planta de l'església?

4.3. L'exterior de l'església

Si contemples l'exterior de l'església observaràs el destacat predomini dels murs. Aquesta mateixa sensació tenien els mestres de l'arquitectura romànica. Per tal de reduir-la van procurar trencar la monotonia dels murs amb elements decoratius senzills (**arcuacions cegues, faixes llombardes, fris decorat amb dents de serra**) i jugant amb els diferents colors i tonalitats de la pedra.

ACTIVITATS

1. Identifica amb els nombres corresponents:

( ) *Fris de dents de serra*

( ) *Arcuacions cegues*

( ) *Faixa llombarda*

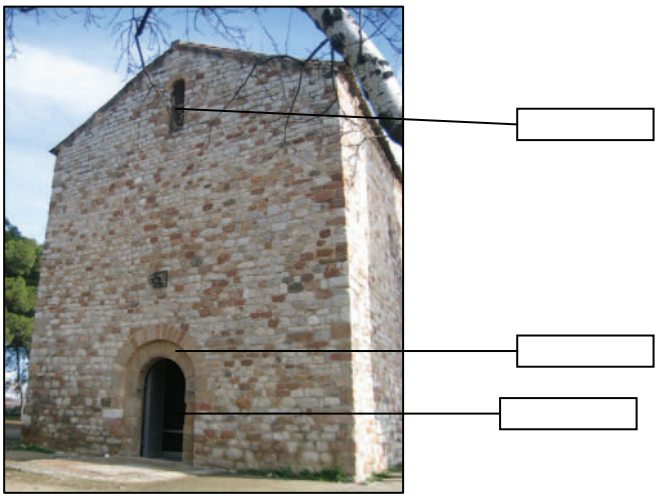
2. Identifica els diferents colors i tonalitats de la pedra.

4.3.1. La façana

La façana de l'església és molt austera. La porta és senzilla, només decorada per un doble **arc de mig punt**, el segon al mateix nivell de la façana i el primer una mica enfonsat. A la part alta hi ha una petita **finestra esqueixada.**

ACTIVITATS

1. Assenyala a la il·lustració els següents elements:

- Porta d'entrada

- Doble arc

- Finestra

2. Com es diu l'arc que cobreix la porta i la finestra?

4.3.2. Els murs laterals

El mur **sud** és llis. Només hi ha un sòcol poc gruixut i d'un metre d'alçada i dues finestretes a la part alta. El braç del transsepte que sobresurt està decorat amb una àmplia faixa rebaixada amb una **banda** o **faixa llombarda** al mig i **arcuacions cegues** a la part alta.

També hi apareix una petita construcció de forma rectangular i coberta per una teulada a dues aigües, que és un afegitó molt posterior on avui dia es troba la sagristia. El mur **nord** és pràcticament llis. La seva particularitat més destacada és la presència a sobre del braç del transsepte de la torre- campanar.

4.3.3. El campanar

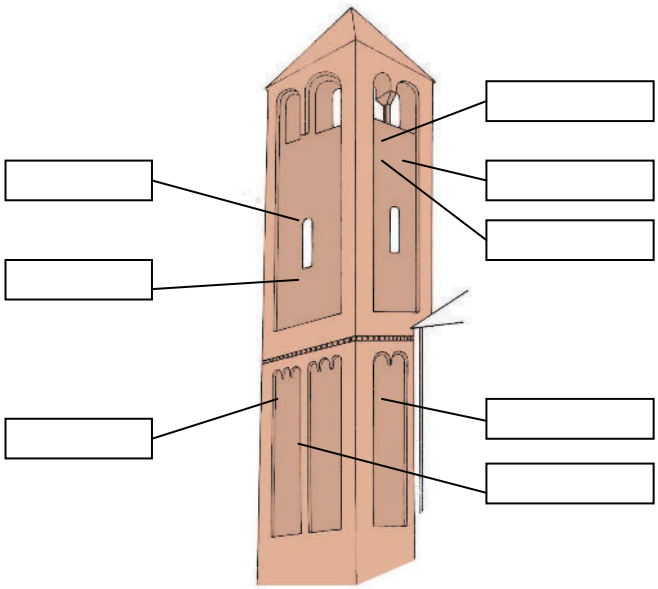
Moltes esglésies romàniques tenen dues torres a ambdós costats de la façana i una torre-cimbori a sobre del creuer. Al romànic català va ser més habitual aixecar una torre-campanar a un lateral de l'església. El campanar, amb la seva alçada, era un punt de referència per tota la comunitat pagesa que habitava als voltants de l'església. Assenyalava presència d'un lloc sagrat, servia de torre de guaita... Pels diferents sons de la campana la població sabia quan era cridada a l'oració, quan hi havia un perill (foc, *ràtzies* sarraïnes...), quan tenia lloc algun esdeveniment important (baptisme, matrimoni, mort ...), etc.

El campanar de l'església té un cos amb forma de prisma i d'una gran simplicitat decorativa. Els pis inferior és massís i presenta arcuacions cegues separades per una faixa llombarda; a sobre un **fris de dents de serra.** Tota la superfície del segon pis té una àmplia faixa central rebaixada. A la part inferior s'obra una finestra llarga i estreta i la part superior es corona amb vuit finestres, dues per costat; a dos dels costats les **finestres són geminades**, dividides per una **columna** amb un **capitell** amb forma de trapezi.

ACTIVITATS

1. Situa al dibuix:

- *Faixa central rebaixada*
- *Finestra geminada*
- *Finestra geminada*
- *Columna*
- *Capitell trapezoïdal*
- *Arcuacions cegues*
- *Faixa llombarda*
- *Finestra llarga i estreta*
- *Fris de dents de serra*

4.3.4. La capçalera

La capçalera és la part més important de l'església, ja que és on es troba l'altar, que és el centre de les cerimònies litúrgiques. Per aquesta raó, des del punt de vista artístic, és, també, la part mes destacada, la que concentra més varietat d'elements arquitectònics i decoratius.

A la vegada que ens dóna una vista del conjunt de l'església (campanar, nau central i transsepte), la capçalera ens mostra els tres absis, el central més gran i els laterals més petits. Tots ells presenten una cornisa que serveix de suport a la teulada, a sota les característiques arcuacions cegues i les faixes llombardes, al centre de cada absis una finestra esqueixada, la del central una mica més gran, i a ras de terra un petit sòcol.

4.3.5. Les teulades i els volums

A l'edifici hi ha vuit teulades diferents. N'hi ha de formes molt variades: de doble vessant, de quatre vessants, còniques...

D'altra banda, si senzill i auster és el conjunt de l'església, senzills són també els volums que dominen l'edifici. Dues formes geomètriques s'utilitzen a tota la construcció: el cub i el cilindre.

ACTIVITATS

1. Situa a la fotografia els següents elements referits a la capçalera:

   - *Finestra esqueixada*
   - *Cornisa*
   - *Arcuacions cegues*
   - *Sòcol*
   - *Faixa llombarda*
   - *Absis lateral*
   - *Absis central*

2. Assenyala a la fotografia, mitjançant fletxes, una teulada de doble vessant, una de quatre vessants, una de cònica, una forma semicilíndrica i una altra de cúbica.

3. Fem una petita síntesi de l'arquitectura romànica.

   Tots els edificis que pertanyen a un mateix estil artístic tenen unes característiques comunes que els identifica i els diferencia de la resta d'edificis d'un altre estil.

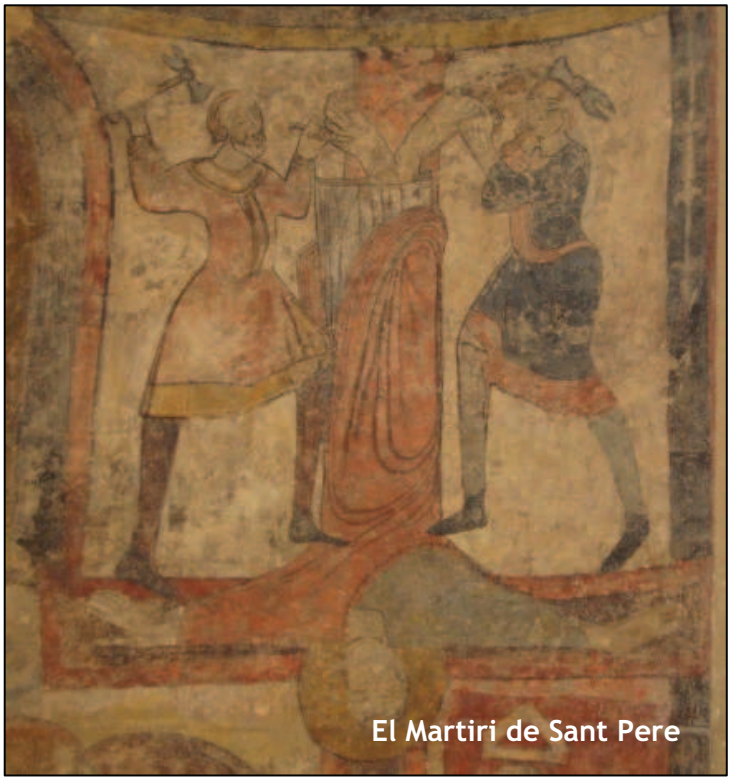
   Omple la graella següent i aconseguiràs un resum de les característiques arquitectòniques més importants de la majoria d'esglésies romàniques.

Orientació	
Material	
Planta i espais	
Elements de l'alçat	
Elements de la coberta	
Espai interior	
Decoració exterior	
Models de teulades	
Formes geomètriques dels volums	

5. LES PINTURES ROMÀNIQUES A L'ESGLÉSIA DE BARBERÀ

5.1. Joies del romànic

Catalunya és un país molt ric en pintura mural romànica. De fet, la pintura compleix la funció que en altres indrets correspon a l'escultura de les portalades i dels claustre (capitells...).

El Martiri de Sant Pere

Són, però, molt poques les obres que es conserven encara en el seu lloc original, ja que per tal de preservar-les de vendes incontrolades, robatoris o l'abandonament, a principis del segle XX es va decidir traslladar-les a llocs més segurs i deixar-ne una copia, capa o imprimació al lloc d'origen. Per aquesta raó, la major part d'aquestes pintures es troben avui al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) a Barcelona.

L'església romànica de Sta. Maria de Barberà és, doncs, una de les poques esglésies romàniques que conserva *in situ* les seves pintures.

5.2. La tècnica pictòrica: el fresc

Per pintar els murs de les esglésies romàniques es feia servir una tècnica denominada **pintura al fresc**.

A la pintura al fresc els **colors,** barrejats amb aigua de calç, **s'apliquen sobre el mur** arrebossat amb calç apagada i sorra **quan encara és humit o fresc;** quan s'asseca la pintura s'integra en e mur i esdevé una composició extraordinàriament resistent al pas del temps.

5.3. El llenguatge: antinaturalista

Les pintures romàniques són d'una factura **tècnica molt senzilla,** però d'una gran **força expressiva**.

Amb línies gruixudes es defineixen els contorns de les imatges que després s'omplen de color, amb predomini dels blaus i vermells, d'una manera uniforme, sense jocs de clarobscur. En l'elaboració de les imatges predomina, doncs, la línia, mentre que el color és un element secundari.

Es caracteritzen d'antinaturalistes perquè eliminen tots aquells elements que caracteritzen el llenguatge realista. Les imatges es presenten de manera frontal, rígides, sense moviment ni volum i sobre uns fons monocroms sense cap mena de profunditat ni referències paisatgístiques.

Els personatges, pintats d'aquesta manera, semblen freds i distants, immutables,com si no visquessin en aquest món.

Els motius i temes més freqüents a la pintura romànica són el **Pantocràtor** o Crist en majestat en actitud de beneir, la **Verge Maria entronitzada** amb el nen Jesús assegut a la falda, el **Tetramorf** (quatre animals que representen els quatre evangelistes) i escenes conegudes de la Bíblia i els evangelis, vides de sants...

5.4. Quina funció tenia la pintura romànica ?

La pintura romànica tenia una **funció decorativa i didàctica**. D'una banda les pintures servien per **embellir l'interior de l'església**: els **absis i els murs** eren els llocs predilectes per ubicar-hi els frescos. D'altra banda s'utilitzaven per **ensenyar la doctrina cristiana**: els capellans feien servir les imatges per narrar els esdeveniments sagrats més destacats i les creences religioses més importants a una població en la seva majoria analfabeta.

ACTIVITATS

1. Omple aquest quadre resum sobre les característiques de les pintures romàniques:

Funció Per què servien ?	
Localització A on se situaven ?	
Temes Què es representava ?	
Característiques Què vol dir *antinaturalista* ?	Línia :
	Colors:
	Trets :
Tècnica Quin procediment pictòric utilitzaven?	Descripció:

5.5. Les pintures de l'absis central

"Tal com passa en la lectura simbòlica de l'església, l'absis presenta tres nivells arquitectònics i decoratius clarament diferenciats: El superior , l'intermedi i l'inferior, els quals es corresponen amb la simbologia del món celestial, de la transició (església) i de l'humà i temporal.

El nivell superior o sigui, el de quart d'esfera, la majoria de les vegades és dedicat a la visió teofànica de la *Maiestas Domini* (Pantocràtor). En uns pocs casos la *Maiestas Mariae* substitueix a Crist.

En la zona intermèdia, que es correspon amb l'alineació de les finestres, gairebé sempre hi ha el col·legi apostòlic, amb la inclusió de Maria a d'algun Sant patró (...) La darrera zona és decorada generalment amb representacions ornamentals, les quals limiten motius florals o animalístics"

Joan Sureda, *La pintura romànica a Catalunya*

ACTIVITATS

1. La pintura romànica està plena de símbols. Per comprendre-la millor caldrà que busquis en una enciclopèdia el significat dels següents conceptes:

   Pantocràtor:

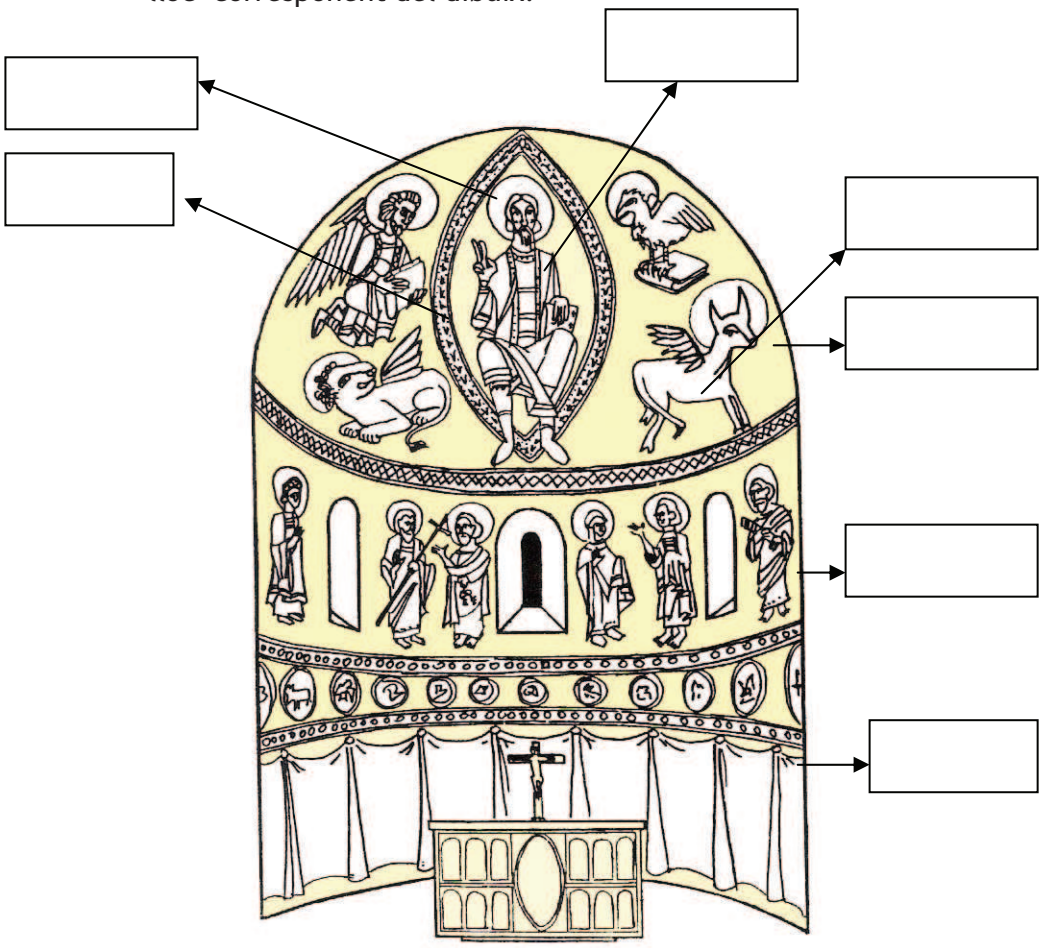
   Mandorla o ametlla mística:

   Nimbe o aureola:

   Tetramorfs:

   Apòstols:

2. Observa el dibuix que representa les pintures d'un model d'absis romànic:
    a. Assenyala-hi els tres nivells de què parla el text de la pagina anterior.
    b. Identifica els conceptes que has cercat a l'enciclopèdia i situa'ls en el lloc corresponent del dibuix.

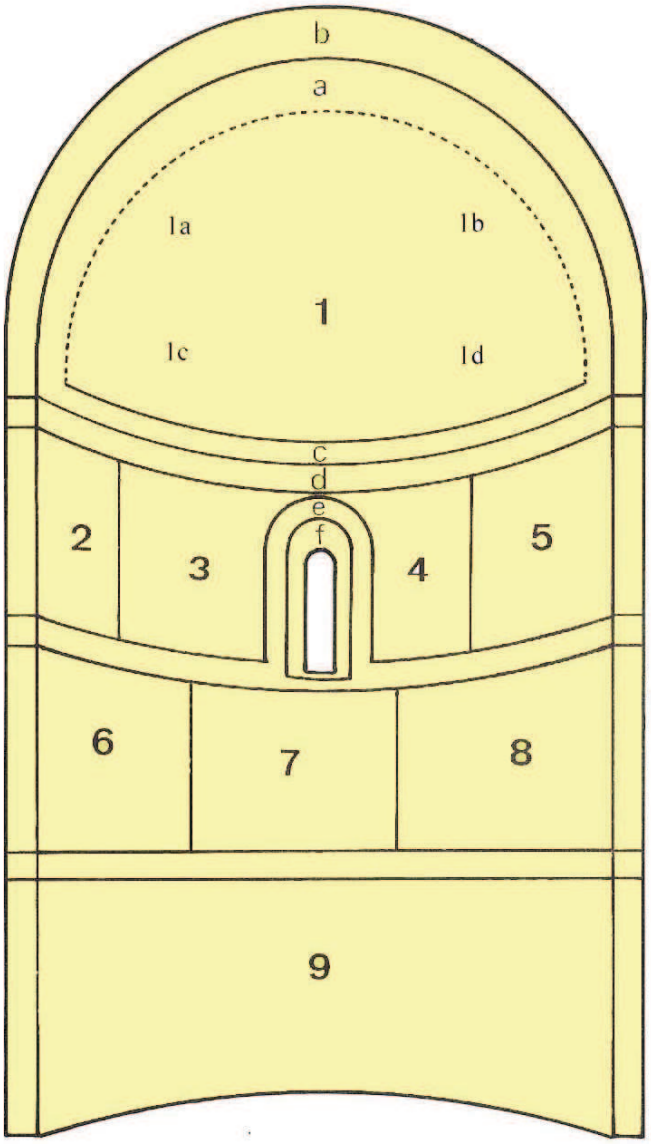

La distribució de les pintures de l'absis de l'església de Sta. Maria segueix la mateixa pauta que el model que hem estudiat:

- A la volta de quart d'esfera o conca absidal hi ha representats:
    - Pantocràtor, envoltat de l'ametlla mística i amb el nimbe al cap; a una mà porta un llibre i amb l'altra beneeix.
    - El Tetramorf o símbols del quatre evangelistes: S. Joan (àguila), S. Mateu (àngel), S. Lluc (brau) i S. Marc (lleó).
- El mur cilíndric central està dividit en dues franges horitzontals delimitades per sanefes amb decoració geomètrica:
    - La Visitació de Maria a la seva cosina Elisabeth, La Nativitat, El bany de Jesús i L'Anunciació als pastors.
    - Els Reis Mags davant Herodes, L'Epifania i L'Entrada de Jesús a Jerusalem.
- Al sòcol hi ha un motiu decoratiu en forma de cortines figurades.

3. Observa atentament les pintures de l'absis central i identifica cada una de les escenes de les pintures assenyalades amb un número. Escriu-les al lloc corresponent de la pàgina següent.

4. Identifica quina escena de les esmentades a la pàgina anterior correspon a cadascun dels números del dibuix:

1.-

1(a).-

1(b).-

1(c).-

1(d).-

2.-

3.-

4.-

5.-

6.-

7.-

8.-

9.-

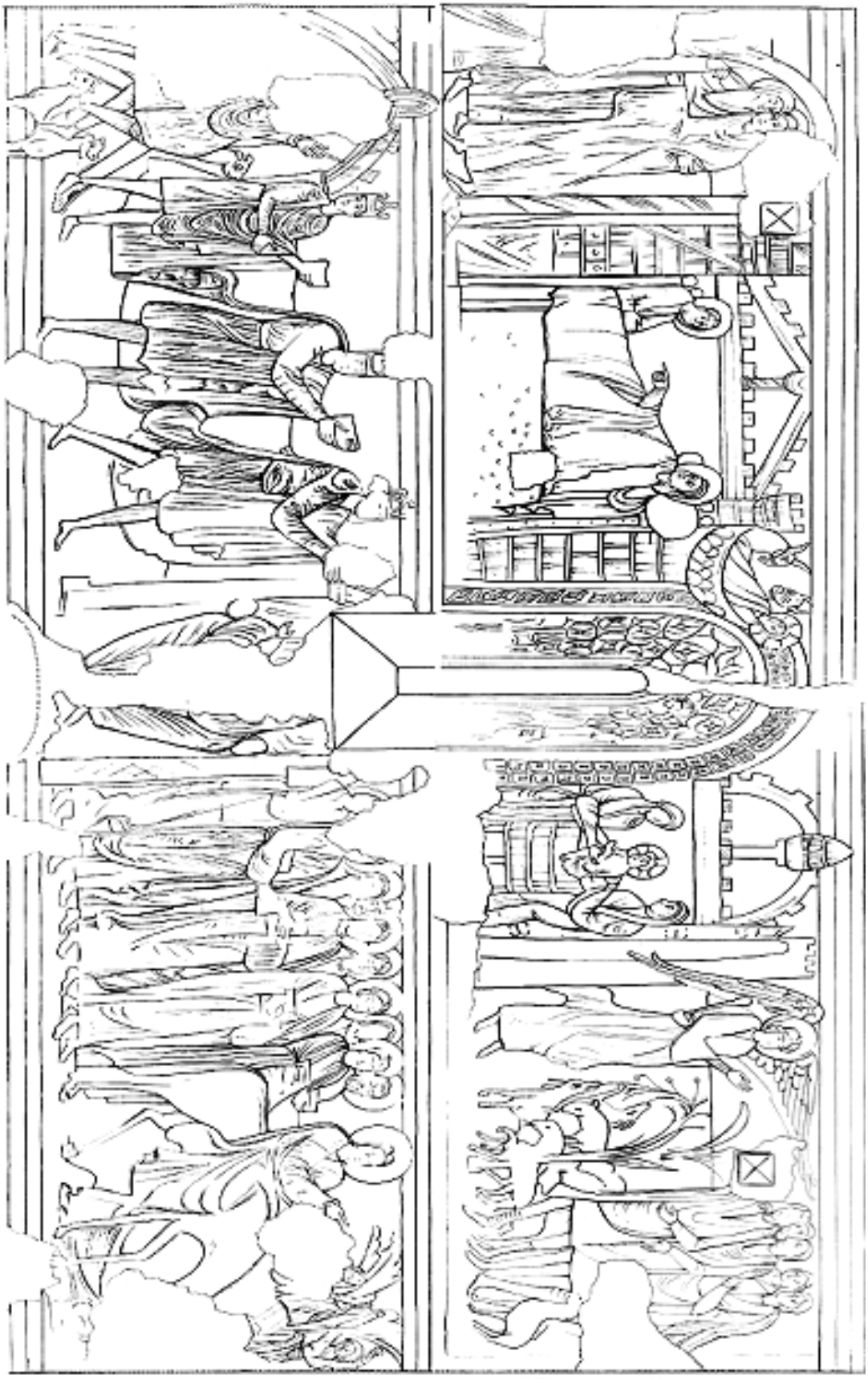
5. Digues quin tipus de decoració i motius decoratius hi ha a les franges assenyalades amb les següents lletres:

a.- *b.-*

c.- *d.-*

e.- *f.-*

6. Pinta els següents dibuixos situats a les dues franges horitzontals del mur cilíndric segons els colors originals. Recordes les escenes que representen? Situa els títols a sota de cada dibuix.

5.6. Les pintures de l'arc triomfal

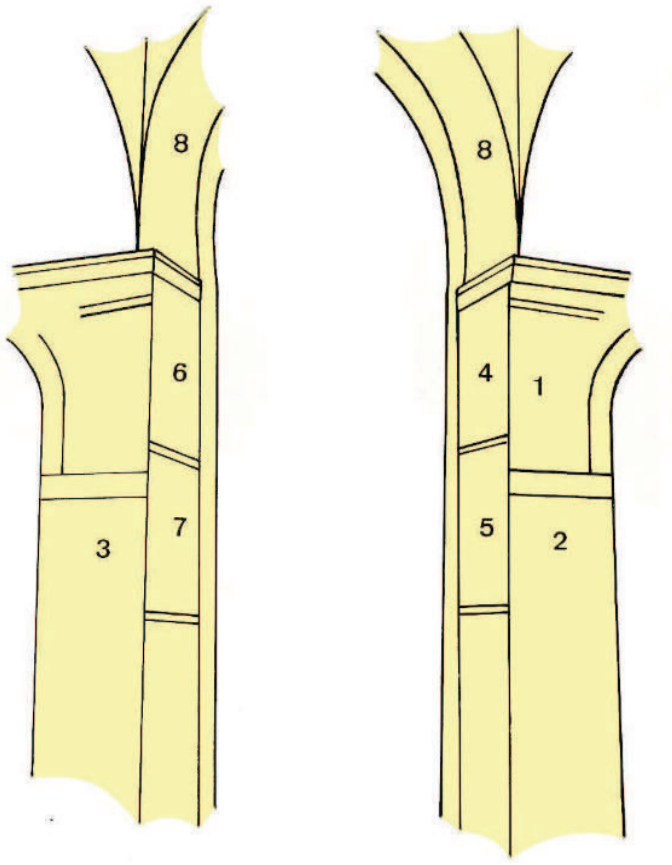
L'arc triomfal que separa l'absis central del transsepte està, també, àmpliament decorat amb pintures murals encara que moltes es troben molt malmeses i a vegades és difícil d'identificar-hi les escenes.

Hi podem distingir les següents zones:

- part frontal dels pilars
- pilar de la dreta: figura d'un àngel o Sant, Mare de Déu amb el Nen asseguda sobre un petit templet
- pilar de l'esquerra: petits fragments d'imatges de impossible identificació, figura d'un àngel
- cares internes dels pilars que suporten l'arc d'ingrés a l'absis central
    - Adam i Eva.
    - personatges tancats dins una ciutat, probablement Jerusalem o el Paradís
    - Judici de Salomó (molt malmès)
- a l'intradós de l'arc triomfal:
    - Abel en actitud d'oferir i el seu germà Caïm (molt maleses)

ACTIVITATS

1. Observa amb detall les pintures de l'arc triomfal i digues quina escena correspon a cadascun dels següents números:

1.-

2.-

3.-

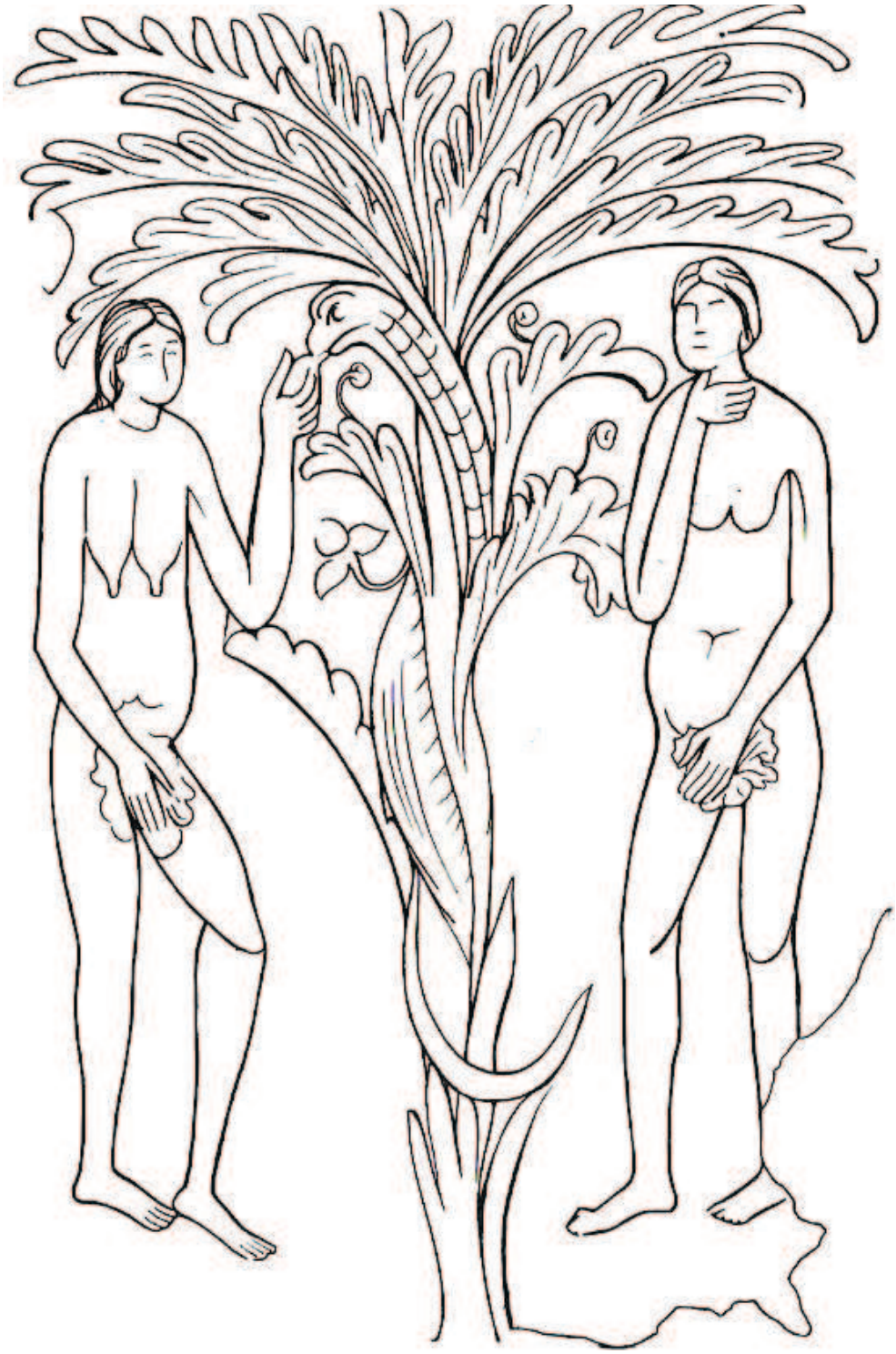
4.-

5.-

6 i 7.-

8.-

2. Formeu dos grups i busqueu informació sobre els següents relats bíblics:
   - La llegenda dels germans Caïm i Abel
   - El Judici de Salomó
3. Pinta el següent dibuix que representa Adam i Eva al Paradís, a ambdós costats de l'arbre prohibit en el qual s'enrosca la serp, segons els colors originals de les pintures de l'església.

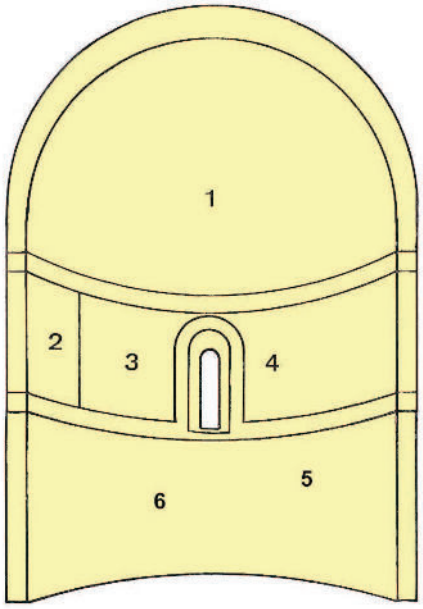
5.7. Les pintures de l'absis de migjorn

Aquest absis està dedicat a Sant Pere i Sant Pau. Les escenes se situen a la conca absidal i al mur cilíndric que presenta dues franges distribuïdes de forma irregular.

- A la conca hi ha la figura de Crist que amb els braços estesos agafa dues figures que possiblement siguin Sant Pere i Sant Pau.
    - Al mur hi trobem:
        - a la primera franja, dedicada a Sant Pere:
            - el martiri de Sant Pere amb els seus botxins
            - sis personatges
            - tres sant nimbats, el de la dreta és Sant Pere
        - a la segona franja, dedicada a Sant Pau:
            - a la dreta, la mort de Sant Pau davant d'un bisbe acompanyat dues dones que contemplen el martiri
            - a l'esquerra, en mal estat, personatges nimbats

ACTIVITATS

1. Observa amb detall les pintures de l'absis i digues quina escena correspon a cadascun dels números:

1.

2.

3.

4.

5.

6.

2. Com va ser martiritzat Sant Pere ? I Sant Pau ?

3. Quin element permet identificar Sant Pere a l'escena número 2 ?

4. Recordes què és el nimbe?

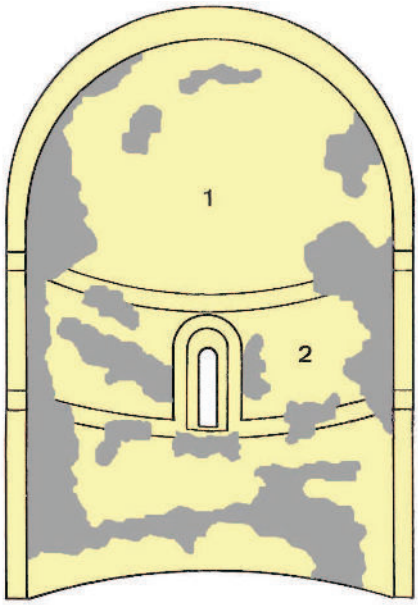
5.8. Les pintures de l'absis de tramuntana

La distribució de les pintures d'aquest absis no té una distribució simètrica ni les escenes ben delimitades, com és habitual en la decoració dels absis romànics. Només hi ha dues zones que, fins i tot, de vegades, es fusionen una mica:

- A la conca absidal s'hi representa l'escena central, que mostra l'Exaltació de la Creu per Constantí i Santa Helena amb el seu seguici. Per sobre d'aquests i situats a ambdós costats de la Creu hi ha dos àngels.
- Al mur cilíndric, dos grups de personatges veneren la Creu, un a cada costat de la mateixa.

ACTIVITATS

1. Observa amb detall les pintures de l'absis i digues quina escena correspon a cadascun dels números:

1.

2.

2. Busca en una enciclopèdia informació sobre qui va ser Constantí.

3. Què representen las parts pintades de negre al croquis?

4. Dibuixa com és la sanefa que rodeja la conca absidal.

6. LA ROMÀNICA AL SEGLE XXI

"La Romànica", una església de l'Edat Mitjana, ha estat testimoni de la nostra història durant un mil·lenni. Ara, s'enfronta als reptes del segle XXI.

Actualment, l'església romànica de Barberà del Vallès ja no és ni l'església parroquial ni es diu Església de Santa Maria, ja que ho és la nova església que es va construir al centre de Barberà del Vallès el 1951.

L'església romànica de Barberà del Vallès, *"La Romànica"*, ha resistit dignament el pas del temps i forma part del nostre patrimoni històric, cultural i artístic, per això cal tenir cura d'ella i potenciar tan la seva conservació com la seva divulgació.

El 30 de juliol de 1997 va ser declarada **"be cultural d'interès nacional, en la categoria de monument històric"** per la Generalitat de Catalunya i protegit el seu entorn.

Ara, és un deure de tots i de totes protegir aquesta petita joia del romànic català.

ACTIVITATS

1. Què creus que s'ha de fer per conservar i protegir "*La Romànica*"?

2. I tu, què creus que pots fer?

3. Ja saps que l'IES La Romànica de Barberà del Vallès ha adoptat un monument, l'església romànica. Comenta'ns a nivell personal què has après, què t'ha semblat, que opines de...

GLOSSARI

Absis: Construcció amb planta semicircular situada a la capçalera d'una església.

Arc de mig punt: Arc que té forma de mitja circumferència.

Arcuacions cegues: Conjunt d'arcs iguals i contigus disposats en un mateix pla amb finalitat decorativa. S'anomenen cecs quant estan adossats al mur sense obertura.

Capçalera: Part més important d'una església que conté el presbiteri i l'altar generalment orientada cap a l'est.

Carreu: Pedra tallada ordinàriament en forma de paral·lelepípede rectangular per a la construcció de murs. Al romànic català, els carreus són petits i de talla molt irregular i matussera

Consagrar: dedicar al servei de Déu.

Contrafort: Mur gruixut que s'adossava perpendicularment a les parets exteriors de l'església.

Creuer: Lloc on s'encreuen nau i transsepte.

Estament: grup social tancat del qual es forma part en funció del naixement.

Faixa llombarda: Bandes estretes i allargades adossades a les parets exteriors, generalment acompanyades d'arcuacions cegues.

Finestra geminada: Finestra dividida en dues parts per, generalment, una petita columna.

Finestra de doble esqueixada: Finestra que té el seu llindar esbiaixat per la part interior, quan la paret és molt gruixuda, per tal d'augmentar l'entrada de llum i reduir l'obertura del mur.

Fogatge: relació de focs (cases o unitats familiars) d'un determinar territori amb la finalitat de recaptar els impostos. Aquest recompte s'utilitza actualment per a conèixer el nombre aproximat habitants (1 foc= 4,6 habitants).

***In situ*:** expressió llatina que significa "en el lloc".

Llombard: De la Llombardia, regió situada al nord de la Península Itàlica. D'aquesta regió van arribar els mestres que van introduir les primeres formes de l'art romànic a Catalunya

Marca: territori fronterer concebut amb una finalitat defensiva.

***Primus inter pares*:** expressió llatina que significa "primer entre iguals", és a dir, príncep o rei.

Ràtzia: incursió en un territori enemic per a robar o destruir.

Rectoria: Oficina i habitatge del rector d'una església

Sagrera: espai al voltant d'una església (cases...) i el cementiri en què persones i béns estaven sota la protecció de la "pau i treva".

Sagristia: Lloc, a les esglésies, on es custodien els ornaments litúrgics i es vesteixen els sacerdots.

Sarraí: àrab, musulmà.

Topònim: nom propi de lloc.

Transsepte: Nau transversal d'una església.

Vassallatge: relació de servei, d'amistat i de protecció entre dos homes lliures (el vassall jura fidelitat al senyor).

Volta de canó: Coberta amb forma semicilíndrica originada a partir d'un arc de mig punt.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

BONAMUSA, Francesc; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José; SERRALLONGA URQUIDI, Joan; CASAS SORIANO, Just: *Del molí a l'ordinador. Passat i present de Barberà del Vallès*. Barcelona, edició de l'Ajuntament de Barberà del Vallès, 2002.

CARBONELL, Eduard: *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*. Barcelona, Artestudi Edicions, col·lecció "Art romànic" número 8, 1975.

GATELL, Cristina; MOLINERO, Felipe: *Atles històric de Catalunya*. Barcelona, Editorial Vicens Vives, 1998.

PALAU CODONYERS, Agustí: *Com s'ha fet una ciutat. Els carrers de Barberà*. Barcelona, edició per l'Ajuntament de Barberà, 1989.

PALAU CODONYERS, Agustí: *Barberà del Vallès. Història d'un antic poble*. Barcelona, edició de l'autor, 1997.

SÁNCHEZ COSTA, Maria Teresa: "La Romànica, un barri amb personalitat pròpia", dins *Guia Agenda 2006*. Barcelona, editat per L'Independent, produït per DeBarris, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Barberà del Vallès, 2005.

SÁNCHEZ COSTA, Maria Teresa; MIÑARRO, Luís: "Efemèrides de Barberà del Vallès", dins *Guia Agenda 2006* i edicions successives. Barcelona, editat per L'Independent, produït per DeBarris, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Barberà del Vallès, 2005 i anys successius per a les següents edicions.

Il·lustracions:

Totes les imatges, ja siguin fotografies, dibuixos o esquemes, han estat elaborades pels propis autors i autores o han estat extretes de les següents publicacions:

Pàgines 25 , 32 i 34: esquemes extrets del llibre d'Eduard Carbonell *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*. Barcelona, Artestudi Edicions, col·lecció "Art romànic" número 8, 1975 (pàgina 68 esquema del campanar, pàgina 79 esquema de l'absis central, pàgina 95 esquema de l'arc triomfal).

Pàgina 35: dibuix extret del llibre d'Eduard Carbonell *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*. Barcelona, Artestudi Edicions, col·lecció "Art romànic" número 8, 1975, extret alhora del Servei de Conservació i Restauració de Monuments de la Diputació de Barcelona (pàgina 99 esquema d'Adam i Eva).

Pàgina 33: dibuix extret del llibre d'Eduard Carbonell *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*. Barcelona, Artestudi Edicions, col·lecció "Art romànic" número 8, 1975, extret alhora del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona (desplegable amb esquema de les pintures murals de l'absis central).

Pàgina 20: esquema extret del llibre d'Eduard Carbonell *L'església romànica de Santa Maria de Barberà*. Barcelona, Artestudi Edicions, col·lecció "Art romànic" número 8, 1975 (pàgina 35 planta segons J. Puig i Cadafalch).

Pàgines 15, 16 i 17: fotografies de l'arxiu parroquial de Barberà del Vallès, cedides amablement per a ésser aquí reproduïdes per Mn. Josep Jordi.

Pàgina 13: mapa extret del llibre d'Agustí Palau Codonyers, *Com s'ha fet una ciutat. Els carrers de Barberà*. Barcelona, edició per l'Ajuntament de Barberà, 1989 (pàgina 150 mapa de 1936 de Barberà del Vallès)

Pàgines 6 i 7: mapes extrets del llibre de Cristina Gatell i de Felipe Molinero *Atles històric de Catalunya*. Barcelona, Editorial Vicens Vives, 1998 (pàgina 35 mapa dels comtats catalans i pàgina 53 territoris de la corona catalano-aragonesa).

ARKEODIDAKTIKA 5

Arqueologia i Ensenyament
Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria

Camp d'aprenentatge La Noguera
Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació
Camps d'Aprenentatge

I.E.S. La Romànica
Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació